

האוניברסיטה העברית בירושלים

הפקולטה למדעי הרוח המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל

מחקרים בלשון

יז-יח

ספר היובל לאהרן ממון

מחקרים בלשון

החוג ללשון העברית

מרכז בן-יהודה לחקר תולדות הלשון העברית

כתובת המערכת : החוג ללשון העברית
האוניברסיטה העברית, הר הצופים,
ירושלים 9190501

מחקרים בלשון

יז-יח

העורכים: יוחנן ברויאר, שמואל פסברג ועפרה תירוש-בקר

מזכיר המערכת: עברי בוניס

ירושלים ה'תשע"ז

תוכן העניינים

ה		פתח דבר
1	אהרן ממן	העורכים
5	בית הספר של החיים	אהרן ממן
15	רשימת הפרסומים של אהרן ממן	אלנתן חן
31	פורים והושענה רבא – שמותיהם, כינוייהם וגלגוליהם בעברית, בארמית ובערבית	יצחק אבישור
47	העשייה הלשונית בעברית בקהילה הספרדית-פורטוגזית כאמסטרדם	אילן אלדר
65	השורשים הערביים-יהודיים למסורת תרגום המקרא בלאדינו	דוד בונים
89	עיונים במילונו המקראי של אלפאסי	יהושע בלאו
95	טיפולוגיה של כתבי יד בניקוד ארץ-ישראלי "מקנה אברם" לאברהם דבלמש: קריאה מחודשת בדקדוק עברי מהמאה הט"ז לאור חיבורים עבריים ולטיניים	יהושע בלאו ויוסף יהלום דרור בן אריה
117	על השוואת הלשונות ב"תפסיר אלאלפאט" לאבו אלפרג' הארון: ההשוואות ללשון חכמים ולארמית	נאסר בסל
137	מגבלות הכתיב והכתב ותורת הצורות: סוגיה בדקדוק לשון חכמים	משה בר-אשר
161	עיון בשאלות רטוריות בארמית הבבלית	אליצור בר-אשר סיגל
179	רבה ורבא, אבה ואבא – כתיב, הגייה והוראה לדרך ההגדרה המילונית בימי הביניים – מנחם בן סרוק ורש"י	יוחנן ברויאר חנוך גמליאל
205	כתבי יד שקדמו ל-" <i>Introductiones</i> לאלפונסו דה סמורה (Alfonso de Zamora)	סנטיאגו גרסיה-חלון
221		
237		

251	ההגייה הכפולה של רי"ש	אהרן דותן
	לשון קודש, לשון כשדים, לשון יוונים:	יונתן האורד
	רשימת הלשונות ב"מאור עין" ומסירתו של	
301	"דקדוקי המקרא"	
	הערבית של יהודי פקיעין: בין ערבית יהודית	יהודית הנשקה
317	לערבית מקומית	
	מסורת תימן בקריאת המשנה – סוגיה אחת	דורון יעקב
337	במערכת הפועל	
347	מבטא הדגש במסורת הקריאה הטברנית של המקרא	ג'פרי כאן
	מימושי קמץ בימינו (כיצד יש לבטא מילים כמו	אשר לאופר
361	נַעְמִי או תַּעְבְּדִם?)	
	טיבן של רשימות מילים מקובצות במחברת	חווה מרטינז דלגאדו
387	מנחם בן סרוק	
407	נוסח מחברת מנחם על פי מהדורת א' סאנץ-בדייוס	חננאל מירסקי
	'בְרוּי דיוסף' – שתי הערות מסורה על מילים	יוסף עופר
427	קמוצות וגלגוליהן	
	נסתר עבר בפועלי ל"י הנחתם ב־u בארמית	שמואל פסברג
447	השומרונית	
	עברית בצלה של ארמית חדשה: עברית "מזרחית"	יונה צבר
	כפי שמשתקפת בטקסט עברי, מספר עיירות הכורדים,	
455	של חכם יהודי מכורדיסטן משנת תרצ"ב (1932)	
	מקרא קצר – הפיכתו של כלל פרשני לכלל לוגי	משה קהן
501	בכתביו של כספי	
	הבדלי הרגלי הכתיב בין חלקים שונים של כתב־יד	מיכאל ריז'יק
517	קאופמן של המשנה	
	קווי ייחוד לקסיקליים בעברית הכתובה של תקופת	יעל רשף
537	התחייה	
	עקרון המכנה המשותף בהתגבשות העברית	אורה (רודריג) שורצולד
557	ובהתפתחותה	

573	היצגי הקהילה היהודית ואתוס קהילתי – עיון סוציו־פרגמטי־לשוני בקינה של ר' שלמה חלואה (מכנאס, 1790)	יוסף שיטרית
595	חידושי לשון וצורות נדירות ביצירתם הרוחנית של חכמי מרוקו	יוסף תדגי
611	עברית וערבית בדרושים לבר מצווה מגרדאיה (אלג'יריה)	עפרה תירוש־בקר
IX		תקצירים באנגלית

היצגה הקהילה היהודית ואתוס קהילתי – עיון סוציו-פרגמטי לשוני בקינה של ר' שלמה חלואה (מכנאס, 1790)

1. מבוא

מטרתי במאמר זה לנתח את השיח השירי ואת המערכים הלשוניים הבונים קינה עברית מסוגת הקינות הקהילתיות שנכתבו מאז ימי הביניים המוקדמים בקהילות ישראל שונות – בארץ ישראל, בספרד, באשכנז, בקהילות המזרח ובצפון אפריקה – לאחר שהתרחשו בהן מאורעות טראומטיים בחיי הקהילה. כאן המדובר בקינה שכתב ר' שלמה חלואה במכנאס ב-1790, בעטיין של הפרעות שכיוון המלך מולאי יזיד נגד היהודים במרוקו ושהשביתו לחלוטין את חיי הקהילות למשך חודשים רבים.² בפרעות אלה נפגעו קשות במיוחד קהילות תיטואן, פאס ומכנאס. ר' שלמה חלואה הקדיש למאורעות אלה במכנאס ובפאס יותר מעשר קינות עבריות שונות שפרסמתי וביארתי בזמנו,³ אולם הקינה הזאת מתפרסמת ומוהדרת כאן בראשונה מתוך כתב יד אוטוגרף של המחבר, בליווי ביאורי מקורות ועניינים.⁴

לצד התוצאות המזוויעות של הפרעות, הקינה עוסקת בדימויי תפקידי הקהילה היהודית המסורתית וחייה, בעיני משורר שהיה מעורה בה היטב ואף הקדיש לה שירים רבים לכד מקינות החורבן הנ"ל.⁵ אולם מלבד ההדרת הטקסט ותיאור הזוועות שהמשורר היה עד להן בגין הפרעות, המטרה כאן היא להבין ולהסביר את בניית דימויי הקהילה היהודית המסורתית, היוצאת מתוך טקסט העוסק כל כולו בחיי הקהילה ובתפקידיה, ואת מערכי המשמעויות האישיות והכלל-קהילתיות של החיים הקהילתיים, שהכותב בונה עבור עצמו ועבור קבוצת ההשתייכות שלו. אכן, בשירו אין המשורר מדבר בשמו בלבד אלא גם נותן פה ליתר בני קהילת מכנאס; הוא מבקש לייצג אותם דרך הדימויים, ההיצגים, ההדגשים, המוסדות והערכים

- 1 ראו למשל פגיס 1968; קול תחינה 1990; שיטריט 1994, עמ' 305-367; הנ"ל, 1999, עמ' 35-57, 247-274, 361-372; הנ"ל 2008, 2015.
- 2 על מאורעות אלה ראו בהרחבה בתוך שיטריט 2008, 2015 עם המקורות המובאים בהם או המופנים אליהם.
- 3 ראו שיטריט 1999, עמ' 259-274.
- 4 ראו את המקור להלן.
- 5 ראו שיטריט 1999, עמ' 234-258.

המיוחדים שהוא מעלה בטקסט שלו. כך הוא בונה למעשה את אתוס הקהילה היהודית המסורתית כפי שהוא מדמה אותו, דרך היכרותו המעמיקה עם הקהילה והתנסותו רבת השנים במוקדיה ובמהלכיה.

למושג אתוס מיוחסות בימינו משמעויות שונות במחקר הספרותי והשיח־טקסטואלי ובמחקר האנתרופולוגי והסוציולוגי. במחקר הספרותי והלשוני החוקרים מסתמכים בעיקרו של דבר על משמעויות המושג אתוס, שטבע אריסטו בתורת הרטוריקה שלו, לצד הפתוס והלוגוס, ושדרכו הפנה אל דמותו ואמינותו של הנואם ואל תכונות נוספות העוזרות לו לשכנע את בני שיחו ואת שומעיו. תורות השיח והטקסט המודרניות גזרו ממערך משמעויות ראשוני זה את המערכים הפרגמטיים־הסמנטיים שמגדירים את הצגת דמותו, הגדרת זהותו ומילוי תפקידו השיחיים של האני הדובר ביחסו אל בן־שיחו או אל בני־שיחו הנמצאים מולו או מחוץ לזירת השיח.⁶ לעומת זאת במחקר הסוציולוגי והאנתרופולוגי המושג אתוס מפנה אל ערכי תרבות, אל אמונות, אל צורות חיים ומסכת התנהגויות, אל מוסדות ואל מסורות המייחדים חברה, קהילה או קבוצה המנהלת חיים חברתיים נמשכים.⁷ בלשון היוס־יום מונח זה קיבל משמעויות מגוונות הנגזרות מן המשמעות החברתית שלו ומורה בהקשרים שונים על 'תרבות', 'רוח', 'אופי', 'מסורת', 'מערכת ערכית', 'מערכת אתית', 'מנטליות' ועוד, של קבוצות או מוסדות חברתיים.

המשמעויות שאני מייחס למושג זה כאן, בהמשך למחקר קודם,⁸ קרובות למשמעויותיו הנהוגות במחקר האנתרופולוגי. עם זאת משוקעים בהן גם היבטים מן המשמעים הרטוריים המקוריים שלו, שכן אתוס של חברה או קהילה אינו נתון קבוע וברור שניתן להצביע עליו כעל דבר מובן מאליו, אלא הוא מערכת דימויים והיצגים שבונה דובר או מחבר כשהוא מתייחס בפירוט מה אל ייחודה התרבותי הכללי או החלקי של חברה או קבוצה אנושית, בין שהוא שייך לה ובין שהוא חיצוני לה. אתוס קהילתי הוא אפוא עבורי הבנייה של מסכת דימויים והיצגים האמורים לאפיין ולייחד מערכת חברתית־תרבותית של חברה או קבוצה מוגדרת; הבנייה כזו נעשית בידי דובר או מחבר מוגדר על פי שיקוליו ומטרותיו בטקסט או במקטע השיח שלו. אשר לאתוס הרטורי־שיחי של הדובר גם הוא בא לידי ביטוי בקינה שלפנינו ובנייתו חופפת בחלקה את בניית האתוס הקהילתי, כפי שנראה להלן. אולם לא התכנים הסמנטיים־הפרגמטיים בלבד היוצאים מתוך בניית האתוס בקינה שלפנינו יעניינו אותנו כאן, אלא גם הדרכים השיחיות והטקסטואליות שהמחבר נוקט כדי

6 השוו דיקרו 1984; עמוסי 2010.

7 השוו אפשטיין 2006; גרץ 1957.

8 ראו שיטריט 1999, עמ' 316-322.

לבנות את האתוס של קהילתו ושל דרך אמירותיו ותיאוריו. לשם כך נצטרך לעמוד על הברירות הסמנטיות-הפרגמטיות המוקדמות שערך המשורר בתוך מכלול הידע שלו על קהילתו, ולברר אילו אסטרטגיות שיח הוא מפעיל ואילו פעולות שיח אופייניות הוא מבצע כדי להציג את מסכת דימויו והיצגיו. במחקר קודם⁹ הראיתי שבניית אתוס קהילתי בקינה אחרת שעסקה בקהילת תאפילאלת, שרוב חבריה נספו ב־1679 במגיפת דבר, נסמכת על שלוש אסטרטגיות שיח שונות אך קשורות זו בזו, ואלו הן: (א) הבידול של פרטים משמעותיים מתוך מערכת הערכים, המוסדות וההתנהגויות של הקהילה הנדונה; (ב) העיבוי של חלק מפרטים אלה והעלאתם על נס על דרך ההפלה ואף ההגזמה; (ג) הייחוד של מסכת חייה לאור מצבה המפואר בעבר בהשוואה למצבה הטראגי בהווה ולאור פעולות הבידול והעיבוי שנעשו כדי לאפיין אתוס זה.

כפי שנראה, גם בקינה זו המשורר נוקט תחבולות שיח כאלה. אולם בהבנת הבניית האתוס בידי המחבר (או הדובר), אין אפשרות להפריד בין אסטרטגיות השיח שהוא מפעיל ופעולות השיח המפורשות והסמויות שהוא מבצע להבעת עמדותיו ויחסו לקהילתו ובין המערכים הלשוניים, לרמותיהם השונות, שהוא משתמש בהם כדי להציג את עמדותיו ואת נקודות ראותו, העומדות ביסוד האמירות שלו. בכל טקסט, פעולות השיח המתפתחות בו ומערכי הלשון הנושאים אותן תלויים אהרדי, הגם שלפעמים הם נראים כאילו הם מנותקים אלה מאלה. אולם גם במקרים מיוחדים כאלה, יש להניח שניתוק לכאורי זה נובע מתוך כוונת הדובר (או הכותב) להסוות את כוונותיו או לעמעמן מסיבות השמורות עמו, ומן הראוי לחשוף אסטרטגיות שיח ולפרש לאורן את האמירות מתוך המערכים הלשוניים הקיימים בטקסט. בשיטה הסוציו-פרגמטית הנקוטה במחקר זה¹⁰ תיאור המערכים הלשוניים הסומכים את השיח הוא חלק בלתי נפרד מתיאור השיח להיבטיו השונים, ולכך נדרש בהמשך, לפני ההדרת הטקסט של הקינה וביאורו, כשנרדן במערכים האיזוטופיים המרשמים את הטקסט של הקינה שלפנינו.

2. ניתוח סוציו-פרגמטי-לשוני של השיר

2.1 מכלולים סמנטיים-פרגמטיים ומערכים לשוניים איזוטופיים בשיר
 כמו כל טקסט שתכניו המפורשים יוצאים ממכלול האמירות שהוא כולל ומן

9 שם, שם.

10 על השיטה הסוציו-פרגמטית ראו שיטתית 1994, עמ' 18-35, 305-367; הנ"ל, 2007; תשס"ח-תשס"ט, 2009.

האמצעים המורפותרחבריים שהוא מגולל, גם הקינה שלפנינו – על שני חלקיה השונים במבניהם אך המאוחדים בתכניהם, שנכנה אותם כאן שיר ראשון ושיר שני – תוחמת מוקדים תמטיים, עניינים ומשמעויות הנובעים מן הכרירות הסמנטיות המוקדמות שערך המחבר בכואו לכתוב את שירו. בקינתו המשורר מתמקד במכלולים סמנטיים-פרגמטיים מתוחמים היטב. מכלולים אלה כרוכים קודם כול בתוצאות הנוראות של הפרעות שידעה קהילת מכנאס באביב של שנת 1790, שכללו מעשי רצח, אונס, ביזה, הרס ורדיפות ששיתקו את חיי הקהילה והביאו להשבתת כל שירותיה ותפקידיה; זהו המכלול הטרגי. אולם כדי להבליט את גודל האסון והדיראון, אין המשורר מסתפק בהעלאת תמונות אלה של זוועה וחידלון אלא הוא מעמת אותן עם המצבים הנורמליים שקדמו לפרעות, בזמן שהקהילה על מגוון קבוצותיה ניהלה את חייה על מי מנוחות, השתדלה לספק את צורכי נזקקה, וראשיה ומנהיגיה כלכלו את מעשיהם מתוך שמירה קפדנית על ערכי המסורת היהודית ועל הישרדות הקהילה. תיאורים ודימויים אלה מן העבר הקרוב שלפני האסון תוחמים את המכלול השגרתית-הנורמטיבי. נוסף על כך, כיאה לסוגת הקינה שהוא בחר בה כדי להעלות תמונות חידלון אלה לעומת התנהלותה בעבר הקרוב ותפארתה של הקהילה, אין המשורר עורך דו"ח מנותק על האירועים והמצבים האפוריים והדיספוריים שהיה עד להם, אלא הוא מנצל תיאורים אלה כדי לזעוק את זעקתו על הטרגדיה הנוראה שהתרחשה בימיו מתוך הזדהות מלאה עם המעונים, להתאבל על הקרבנות הרבים שנספו או נפגעו אנושות בעטייה ולקרוא לשומעי קינתו להצטרף לאבל ולזעקתו ואף לקבוע יום אבל שנתי לזכר המאורעות הזוועתיים. פעולות זעקה וקינה אלה מרכיבות את המכלול האמפטי. בניתוח סמנטי-פרגמטי זה של השיר נתמקד כאן בעניינים האלה:

א. המוקדים התמטיים השונים שהמשורר תוהם בשירו עם פעולות התיאור וזעקות הקינה שאותן הוא נוקט.

ב. תיאור דרכי בנייתו של האתוס הקהילתי היוצאת מתוך פעולות הבידול, העיבוי והייחוד שהוא עורך בדימויים ובהיצגים שהוא מעלה בעניין העבר המפואר וההווה המדכא של קהילתו.

בד בבד עם בירור מכלולים סמנטיים-פרגמטיים אלה נידרש לדרכי בניית הלכידות והקישוריות של היסודות הסמנטיים-הפרגמטיים לאורך השיר ופריסתם ושרשרום בצורת מערכים לשוניים איזוטופיים.¹¹ מערכים אלה אוצרים בתוכם גרעיני משמעות ומשמעים חוזרים, המחברים בין מכלולי האמירות המזינים את הטקסט

11 על תורת האיזוטופיות (isotopies) ותרומתה לחקר הטקסטים והמערכים הסמנטיים שלהם ראו רסטייה 2009; שיטריה תשס"ח-תשס"ט.

השירי שלפנינו. הם כוללים אמירות ומבעים שהצירופים השמניים, הצירופים הפועליים וצירופי היחס שלהם מתואמים מבחינה סמנטית דרך גרעין המשמעות החוזר בהם ויוצרים בדרך זאת איזוטופיות סינטגמטיות, או מערכי משמעות מתואמים, מסוגים שונים. הסוג הראשון הוא המערך האיזוטופי המקומי הנבנה בכל מבע ומבע בשיר ומבוסס על גרעין משמעות חוזר בין איבריו השונים, כמו במבע הראשון של השיר: אָבְכָה עַל שְׁפָאִים (טור 1), שבו המשמע 'הבעת צער' מופיע בצירוף אָבְכָה ובצירוף עַל שְׁפָאִים, המורה על מקום מתאים ומקובל להפגין בו את אבלו. הסוג השני הוא המערך האיזוטופי המתגלגל באופן רציף ומלכד מבעים ואמירות בעלי אחידות סמנטית דרך מוקד איזוטופי לְקַסְמְטִי מכוון, כמו בסטרופה הראשונה של השיר השני הפורסת את פעולות הַמֶּן שוֹדְדִים (טור 15), המשמש מוקד איזוטופי, ומפרטת את הזוועות שעוללו הפורעים בקהילה (טורים 15-20). הסוג השלישי הוא המערך האיזוטופי המתגלגל באופן בלתי רציף לאורך הטקסט ושומר, על אף פיזורו, על אחידות סמנטית. הדוגמה הטובה ביותר לכך הוא המכלול האמפטי שצוין לפני כן, עם אמירות היגון, ההזדעזעות והחמלה המפוזרות שבו, העוטפות את כל אמירות התיאור והדיווח על חיי הקהילה ועל הפרעות ותוצאותיהן. כאן המוקד האיזוטופי המלכד כרוך ברגשות היגון, והוא חוזר לאורך השיר בצורת מילים נרדפות או קרובות במשמעיהן המכוננים מוקד איזוטופי פרדיגמטי: קִינָה (טור 1), קִינָה מְרָה (טור 14), מְגִינָה (טור 1), אָבֵל (טורים 3, 9), קוֹל צְעָקָה (טור 8), קוֹל נְהִי (טור 11), אָקְרַע מִדֵּי וּבְאֶפֶר אֶת־פְּלִשָּׁה (טור 12), נַעֲצַב (טור 23), צוֹרְתָם שְׁחוּרָה (טור 45), מְרָה (טורים 21, 69). הסוג הרביעי, הנפוץ בשיר השני במיוחד, הוא המערך האיזוטופי המעמת, המציב לרוב שני תת-מערכים איזוטופיים שונים ואף מנוגדים זה לזה, אך מחוברים במערכת הארגומנטטיבית-הטיעונית של הטקסט דרך התסכול הנורא והכאב החד שהם מעוררים בתודעת המשורר.

אשר לטקסט כולו של השיר הכפול, גם הוא מלוכד ברמה הגלובלית דרך התיבה קִינָה שבטור הראשון. מצד אחד, מילה זו נושאת כאן משמעות מטא-טקסטואלית ומצביעה על השיר כטקסט השייך לסוגת הקינות, כאן הקינות הקהילתיות. מצד שני, היא משמשת מוקד איזוטופי גִּנְרִי לכל הטקסט. היא מעניקה אחידות סמנטית-פרגמטית לאמירות השונות המרכיבות את השיר הכפול, עוטפת את עולמות השיח המפותחים בו ופורסת את המרחבים הרפרנציאליים המועלים בו דרך האבל והיגון שמביע המשורר יחד עם הסיבות להיווצרות רגשות קשים אלה.

2.2 המכלולים הסמנטיים-הפרגמטיים בשיר

2.2.1 המכלול האמפטי: האבל המתבקש על הפרעות ותוצאותיהן המזוועות
 איזוטופיית האבל עוטפת כאן כאמור את מכלול האמירות של הטקסט, כיאה לשיר השייך לסוגת הקינה, שדרכה מביעים תחושות של יגון ומועקה ומקוננים על אירועים טראומטיים או טרגיים בחיי המשפחה, הקהילה או העם כולו; סוגה זו קיימת במסורת השירה העברית מאז ימי המקרא ועד ימינו. כאן השיר מפנה אל הזוועות שחוללו הפורעים המוסלמים בקהילת מפנאס החל מן ה-15 באייר (חג פסח שני) של שנת תק"ץ (1790.4.29) עד ערב חג השבועות של אותה שנה.¹² התגובה היחידה שהמשורר יכול להגיב על זוועות אלה היא התאבלותו שלו ושל יתר הפליטים הפגועים מבני הקהילה ובכלל זה הרגשות והטקסים הכרוכים בה. ההתאבלות כוללת כאן מסכת אַמְרִים וקולות מיוחדים, והראשון שבהם הוא אמירת קינה, היינו טקסט מיוחד המתאר את המצבים וההתנהגויות של האבלים ואת הסיבות לאבלם ומפנה במישרין אל אסון הקהילה (טורים 1, 14). זהו למעשה השיר שלפנינו על שני חלקיו; הוא מפנה בדרך זאת אל עצמו בצורה אוטו-רפרנציאלית. היסוד השני הוא השמעת הבכי הנמשך להבטת היגון והצער העמוק על ההרס הנורא, מעשי הרצח, מעשי האונס, מעשי הביזה וההתעללות ועל חדלון שירותי הקהילה והזנחת המתים שגוויותיהם מתגוללות בחוצות. רגש זה הוא כה עמוק עד שהוא מוצב כתיבת לייטמוטיב אַבְכָּה, החוזרת בראש המדריך ובראש שש מחרוזותיו של השיר הראשון; הוא גם מחוזק בטור 10: אַרְיִם נָא קוֹל נְהִי כְּבָנוֹת יַעֲנֶה, ובטור 54: אַבְכָּה וְלֹא אֲדַמָּה. הוא גם מופיע בצורת הזעקה המרה – אוֹי לִי נָא! – שבסוף המדריך, המשמשת רפרן בשש הסטרופות של השיר הראשון. לדעת המשורר, האבל המתבקש מחומרת הזוועות אינו נוגע לו לבדו אלא לבני הקהילה ולדרוותיהם הבאים, בדומה לאבל הלאומי של חורבן הבית. אין הוא חד־פעמי אלא הוא אמור לחזור כל שנה: קִינָה בְּמִגִּינָה אֲשָׂא כָּל שָׁנָה בְּשָׁנָה (טור 1), ואין הוא נוגע ליחידים בלבד אלא לכל הקהילה, ולכן הפנייה היא לציבור כולו: קְדְּשׁוּ עֲצָרָה (טור 15); לְזֹאת עֵיר נַעֲמִי קְרָאן לָהּ מְרָא (טור 21).
 לבד מן הבכי והיגון תחושת האבל כרוכה גם בהתנהגויות מיוחדות המפנות אל מנהגי האבל המקראיים: עַל קְרִית שִׁפְרָא אֶקְרַע מְדִי, וּבְאֶפֶר אֶתְפַּלְשֶׂה (טור 12) ואף באבדן התקווה ובייאוש העמוק של הפליטים הפגועים: חֲזִיוֹנִי הֵן נִסְתָּם. לִי מְאוֹר חֶשֶׁךְ וְנֶעְתָּם (טור 6). אולם מה שמכאיב ומחדד עוד יותר את תחושות הזוועה והצורך באבל הוא יחס המחפיר של המוסלמים הפורעים שלא הסתפקו בפשעיהם כלפי היהודים אלא הם גם שמחים לאידם של קרבנותיהם ולועגים להם

12 ראו על כך בתוך שיטריה 2015.

על חולשתם וחוסר אונים: שְׁמוּנֵי הַמָּה לְמִשְׁפָּה וְשִׁטְנָה (טורים 4-5); עֲדִינָה הָיְתָה לְמִשְׁלַל וְשִׁנְיָנָה (טור 7); וְעַל מִשְׁבִּתֵּיהָ שְׁחָקוּ יוֹם קָרֵב (טור 32). יתר על כן, הם אף מתגרים ביהודים וממליצים להם באירוניה להתאבל על כך שאין תקווה לאחריתם ואין מענה לתפילות הגאולה שלהם, כך שמצבם המושפל והמדוכא אמור להימשך לנצח: יִנְאַמוּ לִי בְּנֵי קָדְרִי: אֲבָל קַח לְךָ לְמָנָה, הַיּוֹנָה, כִּי רָחַק עֵת לְחַנְנָה (טורים 2-3). אולם בסופו של דבר, האבל המתבקש מן הקהילה אינו בא לשם הנצחת הזיכרון של הדיראון בלבד אלא הוא למעשה התגובה האנושית היחידה שנותרת בידי הקרבנות להתגבר על הטראומה הנוראה. במקום ניסיונות של תוקפנות נגדית או מרד, שאינם יכולים לעלות כלל על דעתם של הקרבנות מפאת מעמדם הפוליטי והחברתי במרוקו של אז, האבל משמש למעשה גושפנקא לקבלת הדין של הקהילה ולהשלמה עם החורבן החדש, וכן להכרה מחודשת בצורך לכפרת העוונות הרובצת על ישראל בגלותו כמו על עוונותיהם של בני הקהילה: אֵיךְ תִּפְאַרְתָּה הַשְּׁלִיךְ אֶל וְבָהּ מְאֹסוּ; הָיְתָה לָהֶם זָרָא בְיוֹם אֶף בָּהּ חָרָה (טורים 72-73). לכן לא נותר בידי המעונים אלא להתפלל לבורא שיסלח עוונם ושיחיש את הגאולה המובטחת, אם לא בזכות מעשיהם, אז אולי בזכות חסדו האלוהי ובהתחשב בזכויותיהם המוכחות של יצחק אבינו ומשה רבנו: לְמַעַנְךָ עֲשֵׂה אִם רַב עֲוֹנֵינוּ. יִפְדֶּה מִזָּאֵב שֶׁהָ טָרַם יְכַלּוּנוּ. בְּזִכּוֹת נַעֲקֵד כְּשֶׁה וּמִשֶּׁה רַבֵּינוּ, אֲשֶׁר קִבַּל תּוֹרָה מִסִּינַי וּמִקְרָה (טורים 74-77).

2.2.2 המכלול הטרגי: מעשי הפורעים

המכלול הסמנטי-פרגמטי הטרגי עומד ביסוד קיומו של השיר שלפנינו שכן אלמלא הזוועות שהתרחשו, השביתו את חיי הקהילה וביטלו את תפקידיה, המשורר לא היה כותב את קינתו. הוא מתפרס על פני שני חלקי הקינה בצורת מערך איזוטופי מתגלגל בלתי רציף; אולם מרכיביו השונים מתגלמים בצורת מערכים איזוטופיים מקומיים ממוקדים. בשיר השני מערכים אלה מפרטים מצד אחד את הזוועות ומעשי הפשע והנבְּלָה שעשו הפורעים בבני הקהילה, בבנותיהם ובנשותיהם, ומתארים מצד שני את תוצאות החידלון והשממה שהם המיטו על חיי הקהילה. דוגמאות למערכים איזוטופיים ממוקדים כאלה הם למשל: הרס המבנים עד היסוד: יוֹם בָּאוּ עַל שׁוֹקֵט בְּעִיר הַמַּעֲטִירָה, שְׁמוּנָה לְשִׁמָּה וְגַם אֲרָזָה עֲרָה (טורים 16-17); ביטול תלמוד תורה: חֲסָרָה יְלָדֵיהָ, תְּנוּקוֹת שֶׁל בֵּית רַב (טור 30); ביזת ספרי התורה: סִפְרֵי תוֹרוֹתֶיהָ בְּיַד בְּנֵי עָרֵב (טור 31). כפי שנאמר, תמונות אלה של ההרס, הרצח והביזת מרכיבים את האיזוטופיה המתגלגלת "מעשי הפורעים".

עוולות הפורעים כוללות גם מעשי ביזה של רכוש גלוי ומוסתר, ובכלל זה דברי לבוש שלבשו היהודים בימי הפרעות (טורים 18-20, 66-67); שוד ספרי תורה

(טור 31); מעשי הרס של בתים לאיתור אוצרות חבויים (טורים 16-17, 66-67) ושל בתי כנסת וארונות הקודש (טורים 34-35); גירוש היהודים מבתיים (טורים 32-33); לקיחת נשים יהודיות בשבי, בעילתן ואיסורן על בעליהן (טורים 46-49); אינוס נערות יהודיות שאיבדו עקב כך את מעמדן המכובד בקהילה (טורים 50-53); הרג בני הקהילה על לא עוול בכפם והצגת גוויותיהם בפרהסיה (טורים 54-57).¹³ לפורעים לא הספיקו העינויים הפיזיים וההרס עד היסוד שהמיטו על היהודים אלא הוסיפו להם עינויים נפשיים ועלבונות דרך דברי הפולמוס, שבהם הזכירו ליהודים את קללתם הנצחית כביכול ואת חוסר המוצא של גורלם (טורים 2-3, 4-5, 7, 32). להמחשת תמונות חורבן וזוועות אלה המשורר חוזר חמש פעמים על מטאפורת האור שהפך לחושך: אֶבְכָּה, אֵיכָה אוֹרֵי קֶדֶר (טור 2); לִי מְאוֹר חֶשֶׁךְ וְנֶעְתָּם (טור 6); קֶדֶר אוֹרָה (טור 24); חֶמָּה קֶדֶרָה, גַּם לְבִנָּה חֶפְרָה (טור 25); חוֹשֶׁךְ בְּמָקוֹם אוֹרָה (טור 37).

2.2.3 המכלול השגרת-הנורמטיבי שהתהפך מן היסוד: נוכחותו של הריק
 הפרעות הרסו לא רק את תשתית המחיייה והכלכלה של קהילת מפנאס, אלא גם חיללו את כבודה וכל היקף לה והשאירו אותה במצב של ריק עמוק בכל התחומים. מעשיהם הנפשעים של הפורעים הותירו את רישומם למשך חודשים רבים וחדדו את התודעה של אברן וחידלון; תחושה זו מגולמת בתיבת הלייטמוטיב חֶסְרָה, החוזרת בראש שלוש עשרה מחרוזות בשיר השני ומתארת בכל פעם פן אחר של חיי הקהילה היהודית שהושחת, הושבת, אבד, חולל או נפגע. אולם דרך התייחסותו למחסור המורגש המשורר מפרט למעשה את התנהלותה ותרבותה של הקהילה היהודית בימים של שגרה ואת מלוא המשמעויות שהיא העניקה לחיים היהודיים במפנאס (ובמאות קהילות מסורתיות אחרות בעולם היהודי). משמעויות אלה הן העומדות ביסוד הבניית האתוס של הקהילה שהמשורר עורך בקינתו. תמונות כאלה של ריק המוצב כנוכחות מעיקה בתודעת הפליטים והפגועים כוללות: אברן המוניטין הרב וההדר של הקהילה ששימשה מוקד משיכה, ויתר הקהילות כיבדו (טורים 22-25, 70-73); השבתת לימוד התורה (טור 26, 38) וביטול חינוך הילדים (טור 30); הפסקת עזרת הקהילה לעניים ולתלמידי חכמים ואברן אמצעי המחיייה הדלים שלהם (טורים 26-29); השבתת חיייה השוקקים של

13 בין ההרוגים היו עשירי הקהילה מסעוד בן זכרי וחתנו וכן לחזן באכא, הוא מרדכי אשריקי, שהיו מיועציו של הסולטאן סידה מוחמד בן עבד אללה (מלך בשנים 1757-1790), אביו של הסולטאן מולאי זייד, והיו בין ראשוני קרבנותיו של "המלך המזיד" כפי שכינו אותו רבני מרוקו. ראו על כך שיטריט 2015.

הקהילה וביטול רישומי הזמן היהודי וקולותיו המיוחדים (טורים 36-37); שיתוק הפעילות הכלכלית שבראשה עמדו עשירי הקהילה (טורים 39-40); שיתוק המנהיגות הרוחנית והכלכלית של הקהילה (טורים 40-41); הסבת לבוש הפאר של הרבנים לבגדים בלויים וסמרטוטים (טורים 42-43); התפתחות מחלות וחוסר תזונה בקרב ראשי הקהילה וחבריה (טורים 44-45); השבתת שירותי הקבורה והחברה קדישא והתגוללות הגוויות של הנרצחים בחוצות (טורים 54-57); ביטול כל טקסי מעגל החיים היהודי וקולות השמחה המלווים אותם (טורים 58-61); ריקון השכונה היהודית מיושביה לרובדיהם החברתיים השונים (טורים 62-65) והתפזרותם לכל עבר להצלת נפשותיהם (טורים 68-69).

ארגון המשמעויות החוזרות בתחום זה של הפרעות ותוצאותיהן לובש צורות ומבנים מגוונים במחרוזות של השיר השני. מבנה ראשון, החוזר ברוב המחרוזות של השיר השני, מציין פן אחד או שני פנים מתפארתה של הקהילה בעבר הקרוב בטור הראשון ובטור השני, או בטור הראשון ובמחצית הטור השני – הדר שהיה ואיננו עוד בגלל הפרעות (חֶסֶדָה) – שעה שיתר טורי המחרוזות מהפכים את התמונה האיפורית ומצביעים על הזוועות שקרו במקומה לאחר הפרעות. זהו המבנה של המחרוזות השנייה (טורים 22-25), השלישית (טורים 26-29), הרביעית (טורים 30-33), השישית (טורים 38-41), השביעית (45-39), השמינית (טורים 46-49), התשיעית (טורים 50-53), האחת עשרה (טורים 58-61), השתים עשרה (טורים 62-65) והארבע עשרה (טורים 70-73).

מבנה שני כולל שני זוגות של מערכים איזוטופיים מעמתיים מקבילים, שבהם טור ראשון מתאר את מצב העבר וטור עוקב מעלה את תמונת ההעדר והזוועה המתלווה לכך, כמו בטורים 34-37. כאן טור 34 מציין את בתי הכנסת והיכלות הקודש המפארים אותם, שאינם עוד, ולעומתו טור 35 מאזכר מקומות אלה תוך כדי איוכם והערכתם (נוֹיָה וְשִׁכְלוּלָהָ) ומתאר את החרבתם המלאה בפרעות (כְּמוֹ מִתְבָּן הַדֵּשׁ). כמו כן טור 36 מאזכר את תחנות מעגל השנה היהודי – מוֹעֵד שְׁבֵת חוֹדֶשׁ – שהן מקור לשמחה בקהילה (שְׁמֵחָתָה וְגִילָהָ) ובוטלו עקב הפרעות, שעה שטור 37 מציין שני מאפיינים של השמחה (אוֹרָה, שִׁירָה) אך מהפך אותם למאפיינים של אבל (חוֹשֶׁךְ, קִינָה).

מבנה שלישי מופיע במחרוזות שלוש עשרה (טורים 66-69). כאן הסטרופה מוקדשת כולה לתיאור ההרס, החורבן, הביזה והגלות שהיו מנת חלקה של הקהילה בלא ציון תמונות איפוריות, אולם מן הזוועות משתמעות תמונות המצבים והחיים הנוחים שהתקיימו לפני הפרעות, ובטור הרביעי (טור 69) תיבה אחת (מִתְקָה) רומזת על האופוריה ששררה לפני כן: מִמִּתְקָה לְמִרָה נִסְעוּ מְרֹב צָרָה.

3. בניית האתוס של הקהילה ונקודות הראות של הרוב

תמונות האופוריה וההשגרה והיפוכן הדיספורי לחידלון ודיראון בגלל הפרעות בד כבד עם דימויי השמחה והאבל, האור והחושך הסומכים אותן, משמשות בידי המשורר יסודות בבניית האתוס של קהילתו כפי שהצטייר בעיניו בזמן חדלונה ושיממונה. כמו שנאמר, הבנייה זאת של האתוס מיוסדת על שלוש תחבולות שיחיות־טקסטואליות: הבידול, העיבוי והייחוד. בפעולות אלה המשורר בורר את התכונות המאפיינות את קהילתו ובוחר כמה מהן, מדגיש אותן ואף מעלה אותן על נס כדי לפאר ולייחד את חיי הקהילה שנהרסו ולחדד בכך עוד יותר את תחושת האבדן והדיראון. הבנייה זו של אתוס הקהילה נובעת אפוא ממעמדו ומעמדותיו של המשורר הדובר בשיר בשם כלל הנפגעים; הוא מרבה להביע את רגשות הזוועה מפני ההרס והחורבן ואת רגשי החמלה שהוא חש כלפי בני קהילתו הנפגעים והמעונים.

3.1 בניית האתוס הקהילתי

3.1.1 פעולות הבידול והעיבוי

מתוך התכונות הרבות מאוד המאפיינות את חייה של הקהילה, של חברה ושל מוסדותיה בחר המשורר להעלות תמונות מתחומים מרכזיים במסכת חיים זו ואף להביע לעתים דברי שבח והערכה לקבוצות החברתיות ולמצבים הקודמים שהוא דן בהם:

- א. הרכב אוכלוסייתה של הקהילה לקבוצותיה השונות, עשירים, בינוניים ועניים החיים בהרמוניה: נְפָרִים נוֹדְעִים, רְאֵשֵׁי קְהָלָהּ, דְּלִים וְגַם שׁוֹעִים, מְכֻבָּדִים וְהָדָרִים גַּם צְנוּעִים (טורים 62-64) ובסולידריות הדדית: אִישׁ מְאַחֲיו נֶעְזָר (טור 26). הם זוכים משום כך להערכה רבה: אֶכְסְנִיא כְּשׁוֹרָה וּמְנַחָה טְהוֹרָה (טור 65).
- ב. שתי האליטות העומדות בראש הקהילה: אֲנָשִׁים שֶׁל צוּרָה וְלוֹמְדֵי הַתּוֹרָה (טור 41). הן כוללות את הרבנים עם חֻכְמַת סוֹפְרִים (טור 34) ואת העשירים (טור 35) ועזרתם לעניים (טור 27). מה שמרשים ומודגש במיוחד הוא לבושם המהודר של הרבנים: חֻכְמִים הַלּוֹבְשִׁים שְׁנֵי עַם עֲדָנִים (טור 41) וכן בתי החמדה של העשירים המעוררים כבוד: בְּתֵי הָעֹשִׁירִים, כְּבוֹד מְכַל חֻמְדָּה (טור 42). פאר המשפחות עם הנשים המכובדות והחסודות: כָּל כְּבוֹדָה בֵּת מְלֶךְ פְּנִימָה (טור 46) והבנות הביישניות: הַבְּתוּלוֹת נוֹגוֹת מְרוֹב בּוֹשָׁה (טור 50).
- ג. הארגון הקהילתי וטיפולו היעיל בתחומי פעולה מגוונים: החינוך ובכללו ישיבות וריבוי תלמידי חכמים ורבנים (חֻכְמֵי הַגְּמְרָא וְזִקְנֵי הַשְּׁעָרָה – טור 29), שנתמכו בידי נרבנים, ומסגרות חינוך לילדי הקהילה (טורים 26, 30 – תְּנוּקוֹת שֶׁל בֵּית רַב); דאגה לצורכי העניים הודות לנדבנותם של בעלי אמצעים (טור

(27), וכן דאגה לכבוד המת ולסדרי הקבורה (טורים 58). החיים הפולחניים השוקקים בבתי הכנסת ובהם היכלות הקודש וספרי התורה המפוארים (טור 31 וטורים 34-35): חֲסֵרָה בֵּית תְּפִלָּה וְהֵיכַל הַקֹּדֶשׁ; נוֹיָה וְשִׁכְלוּלָה. ד. חגיגות מחזור החיים ומעגל השנה היהודי וקולות השמחה (או האבל) המתלווים להם: חֲסֵרָה הוֹצֵאת מֵת וְהַכְּנַסַת פְּלָה; וְכַל פֶּה נוֹאֲמֵת שִׁירָה בְּצַהֲלָה בְּשִׁמְחַת דָּת אֲמַת, תְּפִילִין וּמִילָה (טורים 58-60).

3.1.2 פעולות הייחוד

כל התמונות האיפוריות והשגרתיות האלה שהמשורר מעלה כדי לעמת בין החיים השוקקים שהתקיימו בעבר הקרוב והחידלון שנבע מן הפרעות, מטרתן אחת למעשה – לתאר ולפאר את ייחודה של הקהילה מבין הקהילות הרבות של יהודי מרוקו, שרבות מהן הוא הכיר היטב.¹⁴ אולם פעולות ייחוד אלה אינן באות לשם הבעת רגשי גאווה והזדהות עמוקה בלבד עם גורלם של הנפגעים והנדכאים שאיבדו את כל הונם ורכושם, מגוריהם ומוסדותיהם, אלא גם כדי לציין את עומקו של היגון ואת תחושת האבל הכבד שהמשורר חש עם יתר בני הקהילה על אבדן מחמדיה ומנעמיה.

אין תמה אפוא שהמשורר מדגיש במיוחד את אבדן המוניטין שרכשה הקהילה בקרב יהדות מרוקו ששימשה להן מוקד משיכה ואת אבדן הכבוד שרחשו לה, כאילו בכך מלאה סאת החידלון והדיראון: חֲסֵרָה עִיר יְדוּעָה לְכָל עוֹבֵר וְשָׁב. בְּרֵאִייתָה יִשְׁמַח אֲנוֹשׁ דָּוָה נֶעְצֵב (טורים 22-23); חֲסֵרָה, מִפֶּל פֶּלֶךְ וּמַחֲזוֹ נִקְבְּצוּ בָּהּ; וְשׁוּמְעָה הוֹלֵךְ; שְׁלוֹמָה יִבְקָשׁוּ (טורים 70-71). באבלם הכבד של הניצולים אפילו גרמי השמים משתתפים, באופן מטאפורי כמובן: קָדַר אֹרְחָה. נֶצֶב קָם עָלֶיהָ. מוֹצֵב חֲטָאָה. חֲמָה קָדְרָה, גַּם לְכִנָּה חֲפָרָה (טורים 24-25).

כל פעולות ההרג, ההרס והשוד של הפורעים הובילו כאילו לחמור מכול: אבדן כבודה – יִפְעֵתָה וְתִפְאָרְתָה – של קהילת מכנאס: יִפְעֵתָה נְעֻדְרָה וְדִרְכָּה נִסְתָּרָה (טור 61); אֵיךְ תִּפְאָרְתָה הַשְּׁלִיךְ אֶל יְבֵה מְאֹסוֹ; הֵיטָה לָהֶם זָרָא כִּיּוֹם אַף בָּהּ חָרָה (טורים 72-73).

4. ההדרת השיר וביאורו

הקינה שלפנינו מורכבת משני שירים שונים במבניהם הפרוזודיים אך מאוחדים

14 ר' שלמה חלואה סייר בקהילות רבות במרוקו בחיפוש אחר מקור פרנסה. הוא כתב בהן שירי שבח לנרבנים שאירחו אותו והעניקו לו תרומות. ראו על כך שיטרת 1999, עמ' 171-184.

בתכניהם ובדרכי העלאת התמונות והדימויים הבונים את אושיותיה, מוסדותיה ותפקידה של הקהילה, שאת אבדנם או השבתתם מבכה המשורר. השיר הראשון כולל מדריך תלת-צלעי עם רפרן החוזר בכל מחרוזות השיר ועם החריזה: **שתת**, וכן שש סטרופות בנות שני טורים תלת-צלעיים החוזרים במתכונת: **אאאתתת**, **בבבתתת**, **גגגתתת**, **דדדתתת**, **הההתתת**, **ווותתתת**. אשר למשקל השיר, כל הצלעיות של הטורים מונות שמונה הברות, פרט לצלעית האמצעית של הטורים השניים המונה שלוש הברות בלבד. שמו של המחבר חתום באקרוסטיכון פנימי בראשי הצלעיות של ארבע הסטרופות הראשונות: **אני שלמה חלואה חזק**. הלחן של שיר ראשון זה נלקח מקינה עברית קדומה על חורבן ירושלים "אבכה ועל שוד זבול" הנושאת אותם מבנים פרוזודיים ושמחרוזותיה מתחילות גם הן בתיבת הלייטמוטיב אֶבְכָּה. שלא כמו שירו של ר' שלמה חלואה, קינה זו אינה נושאת סימן או חתימה של המחבר.¹⁵ היא מושרת בבתי הכנסת הספרדיים בתשעה באב.

השיר השני שונה במתכונתו ובמבניו הפרוזודיים מן השיר הראשון. הוא מורכב מחמש עשרה סטרופות, שהראשונה בהן משמשת מדריך וכוללת שמונה טורים דו-צלעיים בשונה מיתר המחרוזות המונות ארבעה טורים דו-צלעיים ונושאות מבנה מעין אזורי. החריזה בסטרופות, לכד מסטרופת המדריך ומן הסטרופה שלאחריה, היא במתכונת: **אבאבאאבתת**, **גדגדגדתת**, **הוהוהותת** וכו'. החריזה של הסטרופה הראשונה היא **אתבתגתדתהתזותתת**, ושל הסטרופה השנייה – **חתתתית**. אשר למשקל הטורים, כל הצלעיות הן בנות שש הברות. ככתוב בכתובת השיר אין שיר שני זה נושא חתימה של המחבר, אך הוא מותאם בלחנו לשיר הראשון, והמשורר דאג להוסיף בין השירים את ההוראה "ויכרוג" [=וייצא] המציינת מעבר ללחן אחר, מותאם מבחינה מודלית ללחן הקודם. המבנים הפרוזודיים של השיר השני לקוחים מקינתו של דון יהודה יחייא "יהודה וישראל, דעו מר לי מאד", שאותה כתב אחרי הרדיפות של שנת קנ"א בספרד.¹⁶ גם קינה זו נושאת בראשית מחרוזותיה את תיבת הלייטמוטיב חֶסֶךָ החל מן המחרוזת החמישית. היא מושרת בתשעה באב בקהילות ספרד והמזרח.

אשר ללשונו של השיר, רובה בא ממקורות מקראיים אך משוקעים בה גם יסודות בתר-מקראיים, כמו בכל שיריו של ר' שלמה חלואה.¹⁷ בתיאוריו ודימויו של ההרס, החירלון והדיראון המשורר מסתמך בעיקר על מובאות, קטעי פסוקים ותיבות השאובים מספרי שמות ותהלים, ובייחוד מספרי הנביאים ישעיה, ירמיה, איכה,

15 ראו גירסה אחת של הקינה בתוך קול תחינה 1990, עמ' 177-178.

16 ראו על כך פגיס 1962, עמ' 370. ראו גם גירסה אחת של הקינה בתוך קול תחינה 1990, עמ' 178-180.

17 השווי שיטריה 1999.

צפניה ויחזקאל, כיאה לטקסט שענייני ההרס והחורבן משמשים בו מוקדים תמטיים מרכזיים. כל המקורות הללו רשומים בביאור ענייני השיר. מלשון חז"ל, התפילה והפיוט ניתן לציין תיבות ויסודות שכולם מבוארים במקומם, כמו: מי מנה במובן של הקב"ה (טור 5); אגרא (טור 19) במובן משובח, הלקוח מארמית; תנוקות של בית רב (טור 30); הצורה ספרי תורות (טור 31) במקום ספרי תורה; היכל הקודש (טור 34); נויה ושכלולה (טור 35); חכמת סופרים (טור 38); אנשים של צורה (טור 41); סחבות (טור 43); קנוי וסתיקה (טור 49); דת אמת (טור 60). לבד מיסודות אלה המשורר גם נזקק למובאות מלשון חז"ל, כמו: למענך עשה (טור 74); קבל תורה מסיני ומסרה (פרקי אבות א, א). לבד ממקורות אלה המשורר מרבה כאן במדרשי שמות מן המקרא כדי להעלות את דימויו ומשמעויותיהם: צפו געתם (טור 6); עיר המונה (טור 9); קרית שפר (טור 12); עיר נעמי (טור 21); חנו בחרדה (טור 40).

המקורות של הקינה: גרסה א המשמשת כאן גרסת יסוד, כ"י בית המדרש לרבנים, ניו יורק 13131, דפים 3א-4ב. גרסה ב: כ"י ביהמ"ל 5381, דפים 21ב-27ב באותו המקום.

כתובת הקינה: "הקינות אשר יסדתי? < כשנכנסה בלשת לעיר מפנאסא בשנת ידי רשים נחלשים' [=תק"ן], לתפ"ץ [=לא תקום פעמיים צרה]. וזאת יצאה א' [=ראשונה]; תמרור [=לחן הקינה]: 'אבכה ועל שוד זבולי; סי[מן]: אני שלמה חלואה חזק – בארבעה בתים; ואחריה קינה אחרת בלא סימן; תמ[רור]: 'יהודה וישראל'".

1 אַבְכָּה עַל שְׁפָאִים; / קִינָה בְּמִגְיָנָה / אֶשָּׂא כָּל שָׁנָה בְּשָׁנָה. אוֹי לִי נָא.

אַבְכָּה, אֵיכָה אוֹרֵי קָדֵר, / נְתִיבוֹתַי נֹטָה נֶאֱדָר! / יִנְאָמוּ לִי בְּנֵי קָדֵר:
אֲבַל קֹחַ לֶךְ לְמָנָה, / הַיּוֹנָה, / כִּי רָחַק עֵת לְחַנְנָה. אוֹי לִי נָא.

5 אַבְכָּה, שְׁלָלוּ כָּל הוֹנֵי. / לִי אָרְבוּ צָרֵי עֲנוּנֵי; / מִתְּנֵי מַעְדֵי; שְׂמוּנֵי
הַמָּה לְמִשְׁסָה וְשִׁטְנָה. / תּוֹאָנָה / מְצָאוּ לְעֵדֶת מִי מָנָה. אוֹי לִי נָא.

אַבְכָּה, חֲזִיוֹנֵי הֵן נִסְתָּם. / לִי מְאוּר חֲשֶׁךְ וְנִעְתָּם. / וּבְנֵי קִנּוּ צָפוּ גֵעְתָּם.
אָרְבוּ לְחֻצוֹ לְכַנְּנָה. / עֲדִינָה / הֵיטָה לְמִשְׁלֵל וְשִׁנְיָנָה. אוֹי לִי נָא.

אַבְכָּה, חָגֵי פֶסַח שָׁנִי, / זְמִיר עָרִיצִים יַעֲנָה / קוֹל צֶעֱקָה בְּמַחְנָה.
נִהְפָּה לְאַבְל קוֹל רִנָּה. / תַּצְלָנָה / אֲזוּנֵי לְקוֹל עִיר הַמּוֹנָה. אוֹי לִי נָא.

10 אַבְכָּה, בְּשֵׁנֶת חֲמֵשׁ מֵאוֹת / וְחֲמִשִּׁים עַל תְּלָאוֹת / בְּאֶלֶף הַשְּׁשִׁי כְּאוֹת
לִי מִכָּל עֶבֶר וּפְנֵה. / אָרִים נָא / קוֹל נְהִי כִבְנוֹת יַעֲנֶה. אוֹי לִי נָא.

אַבְכָּה, עַל קְרִית שְׁפָר / אֶקְרַע מְדִי, וּבְאֶפֶר / אֶתְפַּלְשֶׂה, כִּי בֶן עֶפְרַיִם
בִּי הִצִּית אֵשׁ וַיִּרְדְּנָה / בְּמִכּוֹנָה / בְּחֶצֶר כָּל טוֹב מְבוֹנָה. אוֹי לִי נָא.

ויכרוג' [=ויעבור ללחן אחר]; תמ[רור]: 'יהודה וישראל'

אוֹהֲבֵי יִרְעִי, / שְׂאוּ קִינָה מֵרָה;

לְקוֹל הַמוֹן שׁוֹרְדִים / קְדָשׁוֹ עֲצָרָה;

יּוֹם בָּאוּ עַל שׁוֹקֵט / בְּעִיר הַמַּעֲטִיָּה,

שְׂמוּיָה לְשִׁמָּה / וְגַם אֲרֻזָּה עָרָה.

זָהָב וְכֶסֶף וְ־ / כָּל אֲבֹן יִקְרָה;

בְּגָדֵי חֲמוּדוֹת וְ־ / מְשִׁי רִקְמָה אֲגָרָא

שְׁלָלוּ; וְגַם חֲשָׁפוּ / פְּשׁוּטָה וְעוֹרָה.

לְזֹאת עִיר נַעֲמִי / קָרְאֵן לָהּ מֵרָא.

[גירסה ב: מרה]

חֲסֵרָה עִיר יְדוּעָה / לְכָל עוֹבֵר וְשָׁב.

בְּרֵאִיִּתָּהּ יִשְׁמַח / אֲנוּשׁ דָּוָה נַעֲצָב.

קָדַר אֲוָרָה. נֶצֶב / קָם עָלֶיהָ. מוֹצָב

חֲטָאָה. חֲמָה קָדְרָה, / גַּם לְבָנָה חֲפָרָה.

לזאת

חֲסֵרָה רוּב יְשִׁיבוֹת. / אִישׁ מֵאֲחִיו נַעֲזֹר;

גְּזוֹבֵר עַל נְדִיבוֹת / לְאֶבְיוֹנִים פֶּזֶר.

אֵיךְ עֲתָה בְּרַחֲבוֹת / גּוֹלִים הָיוּ עוֹזֵר

חֲכָמֵי הַגְּמָרָא / וְזִקְנֵי הַשְּׁעָרָה!

לזאת

30 חֲסֵרָה יְלֻדְיָה, / תִּנּוֹקוֹת שֶׁל בֵּית רַב,

סִפְרֵי תוֹרוֹתֶיהָ / בְּיַד בְּנֵי עָרַב.

וְעַל מִשְׁבְּתֶיהָ / שִׁחְקוּ יוֹם קָרַב.

וְשִׁפְחָה כְּעוֹרָה / יִשְׁבָּה בֵּית גְּבִירָה.

לזאת

חֲסֵרָה בֵּית תְּפִלָּה / וְהֵיכַל הַקּוֹדֵשׁ;

- 35 נוֹיָה וְשִׁכְלוּלָהּ / כְּמוֹ מֵתֵבֶן הַדֵּשׁ.
שְׂמֻחָתָהּ וְגִילָהּ, / מוֹעֵד שְׁבֵת חוֹדֶשׁ –
לוֹזֵאֵת בְּמָקוֹם אוֹרָה, / קִינָה בְּמָקוֹם שִׁירָה.
- 40 חֲסֵדָה חֲכָמַת סוֹפְרִים; / נִסְרָחָה וְאַבְדָּה.
בְּתֵי הָעֲשִׂירִים, / כְּבוֹד מְכַל חֲמֻדָּה,
בְּזָקִים אֲסוּרִים. / חָנוּ בַחֲרָדָה
לוֹזֵאֵת שֶׁל צוּרָה / וְלוֹמְדֵי הַתּוֹרָה.
- 45 חֲסֵדָה הוֹד אֲמוּנִים. / חֲכָמִים הַלּוֹבְשִׁים
שְׁנֵי עַם עֲרֻנִים, / סְחָבוֹת מְכוּסִים;
צוּעָקִים כְּעֵנִים, / בַּחוּצוֹת נְפוּצִים.
לוֹזֵאֵת מְרֹב פֶּחַד מוֹרָא / צוֹרְתָם שְׁחוּרָה.
- לוֹזֵאֵת חֲסֵדָה כָּל כְּבוֹדָה / בַּת מֶלֶךְ פְּנִימָה;
בְּיַד זֶר לְכוּרָה, / רוֹאֶה בָּהּ עֲרוּמָה.
וְדַמְעָתָהּ יוֹרְדָה / כְּמִים לֹא דָמָה.
וְהִיא גוֹלָה סוֹרָה / מִקְּנוֹי וּסְתִירָה.
- 50 חֲסֵדָה הַבְּתוּלוֹת, / נוֹגוֹת מְרֹב בּוֹשָׁה;
לְזָרִים נִבְעָלוֹת / וַיְהִי לְשִׁמְצָה.
בְּמָקוֹם שִׁיר מַעְלוֹת / בָּם נִבְלָה נַעֲשָׂה.
לוֹזֵאֵת מְרֹב צַעַר תִּקְרָא / מִרְ לִי הַנַּעֲרָה.
- 55 חֲסֵדָה לְהַרְוִיגִים. / אֶבְכָּה וְלֹא אֲדַמָּה;
כְּאֵילִים עוֹרְגִים / לְכַבֵּם יְהֻמָּה;
לְחֹרֵב מוֹצְגִים. / לָהֶם סוּרוֹ טָמֵא
לוֹזֵאֵת קוֹרְאִים. צֵר יָרָה / אֶבֶן כְּמִטְרָא.
- 60 חֲסֵדָה הוֹצֵאת מֵת / וְהַכְּנֵסֶת כְּלָה;
וְכָל פֶּה נוֹאֲמֵת / שִׁירָה בְּצַהֲלָה
בְּשִׂמְחַת דָּת אֲמֵת, / תְּפִילִין וּמִילָה.
לוֹזֵאֵת יַפְעָתָה נַעֲדָרָה / וְדַרְכָּה נִסְתָּרָה.

לזאת	חֶסֶדָה עִיר יוֹשְׁבֵיהָ – / נְכָרִים נוֹדְעִים, רֵאשֵׁי קְהָלֶיהָ, / דְּלִים וְגַם שׁוֹעִים, מְכֻבָּדִים וְהָ / דוֹרִים גַּם צְנוּעִים; – אֶכְסֵנִיָּא כְּשׁוֹרָה / וּמְנַחָה טְהוֹרָה.	65
לזאת	חֶסֶדָה, בְּיוֹם עָרוֹ / זָרִים עַד הִסוּד בָּהּ, מְטֻמוֹנִים נִסְתָּרוֹ / נִגְלוּ לְעֵין אוֹיְבָהּ. נְפוּצוֹ נְזוּרוֹ / אַחוּר כָּל יוֹשֵׁב בָּהּ. מִמֶּתְקָה לְמָרָה / נִסְעוּ מְרוֹב צָרָה.	
לזאת	חֶסֶדָה, מְכַל פְּלֶךְ / וּמְחוּז נִקְבְּצוֹ בָּהּ; וְשׁוֹמְעָה הוֹלֶךְ; / שְׁלוֹמָה יִבְקָשׁוּ. אֵיךְ תִּפְאַרְתָּה הַשְּׁלִיךְ / אֵל וּבָהּ מְאַסּוֹ; הִיטָה לָהֶם זָרָא / בְּיוֹם אֵף בָּהּ חָרָה.	70
אשר	לְמַעַנְךָ עֲשֵׂה / אִם רַב עֲוֹנֵינוּ. יִפְדֶּה מִזָּאֵב שָׁה / טָרֵם יְכַלּוֹנוּ. בְּזָכוֹת נַעֲקֵד כְּשָׁה / וּמִשָּׂה רַבֵּינוּ, אֲשֶׁר קָבַל תּוֹרָה / מִסִּינֵי וּמִסְרָה.	75

מקורות וביאורים

- שורה 1: אבכה על שפאים קינה: על פי ירמיה ד 29: "ושאי על שפים קינה"; במגינה: על פי איכה ג 63: "תתן להם מגנת לב", במובן של 'כאב, צרה'.
- שורה 2: אורי קדר: על פי יחזקאל לב 8: "כל מאורי אור [...] אקדירם עליך"; נתיבותי נטה: על פי איכה ג 9: "גדר דרכי בגזית נתיבתי עוה; נאדר: אלוהי ישראל, על פי שמות טו 11; ינאמו לי בני קדר: השמחה לאיר של המוסלמים לצרתם ולסבלם של היהודים.
- שורה 3: אבל קח לך למנה: על פי שמות כט 26 – עשה לך הרגל להתאבל; היונה: הלחוצה והמדוכאת, על פי צפניה ג 1: "הוי מראה העיר היונה" (או "חרב היונה", ירמיה מו 16; נ 16); כי רחק עת לחננה: על פי תהלים קב 14 בהיפוך כוונת המקור: "כי עת לחננה"; אוי לי נא: על פי ירמיה ד 31; מה 3.

- שורה 4: שללו כל הוני: בזזו את בני הקהילה היהודית, לקחו את כל רכוש היהודים כשלל; לי ארכבו צרי: שמו לי מארב והתנפלו עלי בהפתעה; מתני מעדי: על פי תהלים סט 24: "ומתניהם תמיד המעד".
- שורות 4-5: שמוני המה למשסה ושטנה: הייתי קרבן להתגרריות ולהשפלות ולמעשי שטן של הפורעים, על פי מעתק סמנטי ביחס למקורות המקראיים, שבהם משמע "משסה" קרוב לכיזה ולשלל; תואנה: אמתלה, על פי שופטים יד 4; עדת מי מנה: עדת ה', הקהילה היהודית של מכנאס; מי מנה: כינוי בלשון הפיוט לאלוהי ישראל, על פי המבע "מי מנה עפר יעקב", במדבר כג 10.
- שורה 6: חזיוני הן נסתם: נגזו החלום לשלום ולשלווה, למנוחה ולנחלה, על פי דניאל ה 26: "ואתה סתם החזון"; לי מאור חשך נעתם: על פי ישעיה ט 18: "בעברת ה' צבאות נעתם ארץ"; ובני קנו: מאלופי עשו; כינוי לאויבי ישראל, למוסלמים בשירת הפיוט; צפו געתם: על פי מדרש השמות המקראיים "צפו וגעתם", בראשית לו 11; כאן במובן של תכננו את הגעתם ומפתם שהיכו את היהודים במכנאס.
- שורה 7: לכנה: כינוי לישראל, שהוא נטע שנטע ה', על פי תהלים פ 16; עדינה: הקהילה היהודית הענוגה, על פי ישעיה מז 8; היתה למשל ושנינה: ללעג ולקלס, על פי דברים כח 37.
- שורה 8: פסח שני: 15 באייר תק"ן; זמיר עריצים יענה: על פי ישעיה כה 5; שירי השמחה של המתקיפים והבוזזים באו כתגובה לצווחותיהם ולבכיים של בני הקהילה; קול צעקה במחנה: על פי ירמיה מח 3 וצפניה א 10.
- שורה 9: תצלנה אזני: על פי ירמיה יט 3 ומלכים ב כא 12; עיר המונה: מדרש שמות, על פי יחזקאל לט 16, בשינוי משמעות – קהילה המונה המוני חברים ולא כמשמעה במקור שם של עיר: "וגשם שם עיר המונה".
- שורה 10: תלאות: צרות ומצוקות.
- שורות 10-11: מכל עבר ופנה: מכל צד; ארים נא קול נהי: קול קינה ואבל, על פי ירמיה ט 9; כבנות יענה: על פי מיכה א 8: "ואבל כבנות יענה".
- שורה 12: קרית שפר: מדרש שמות, הקהילה היפה והמפוארה, על פי מדרש הצירוף "קרית ספר" שהיא דביר, עיר כוהנים, על פי מקורות שונים ביהושע ושופטים; אקרע מדי: על פי שמואל א ד 12; ובאפר אתפלשה: לאות אבל, על פי ירמיה ו 26; בן עפר: כינוי לערבים ולמוסלמים; עפר היה בן מדין, על פי בראשית כה 4.
- שורה 13: בי הצית אש וירדנה: על פי איכה א 13: "ממרום שלח בעצמתי וירדנה" – הפורעים שרפו את בתי היהודים לאחר שבזזו אותם; במכונה: ביסוד, בבסיס של הבניינים, כך שנהרסו מן היסוד; בחצר כל טוב מכונה:

- בבתים המפוארים, הבנויים באבני גזית.
- שורה 15: **קדשו עצרה**: כנס אסיפה של מקוננים ומקוננות, על פי יואל א 14; ג 15: "קדשו צום קראו עצרה" ולא על פי מלכים ב י 20: "קדשו עצרה לבעל".
- שורה 16: **שוקט**: הקהילה היהודית שחיתה בשקט ובשלוה עד ליום הפורענות, על פי שופטים יח 27; **בעיר המעטירה**: בקהילה המפוארה, על פי ישעיה כג 8: "צר המעטירה".
- שורה 17: **שמוה לשמה**: החריבוה מן היסוד, על פי מקורות שונים במקרא; **וגם ארזה ערה**: על פי צפניה ב 14 – הרסו גם את העצים ואת העמודים שהחזיקו את המבנים.
- שורה 19: **משי רקמה אגרא**: סוג משובח של משי; **אגרא**: מארמית, בעל ערך.
- שורה 20: **וגם חשפו פשוטה ועורה**: הפורעים הפשיטו גברים ונשים מבגדיהם; שדרו את הבגדים והשאיירו אותם ערומים; על פי ישעיה לב 11.
- שורה 21: **עיר נעמי**: מדרש שמות, כמובן של עיר נעימה, היינו קהילת מפנאס; הכינוי מתקשר לשיבוץ הבא, שהוא מבע מפיה של נעמי; **קראן לה מרא**: מגילת רות א 20 (וכן שמות טו 23: "על כן קרא לה מרה").
- שורה 22: **עובר ושכ**: עובר אורח, מבקר מזדמן, על פי יחזקאל לה 7.
- שורה 23: **אנוש דוה נעצב**: איש עצוב ומדוכא; **דוה**: על פי איכה ה 17.
- שורה 24: **נצב**: צר ואויב, על פי איכה ב 4.
- שורות 24-25: **מוצב חטאה**: כל חטאי הקהילה עמדו לה ביום הפורענות הקשה; **חמה קדרה גם לבנה חפרה**: על פי ישעיה כד 23.
- שורה 27: **לאבינים פזר**: על פי תהלים קיב 9.
- שורה 28: **גולים היו עוזר**: על פי תהלים י 14.
- שורה 29: **זקני השערה**: זקני הקהילה ומנהיגיה.
- שורה 30: **תינוקות של בית רב**: מלשון חז"ל "תינוקות של בית רבן" בהשמטת הכינוי מסיבות של חריזה.
- שורה 31: **ספרי תורתיה**: ריבוי מן הלשון הרבנית, "ספרי תורות" ולא "ספרי תורה" כמקובל.
- שורה 32: **ועל משבתיה**: על צרותיה ומצוקותיה; הפורעים שמחו לאיד הקרבנות הנשדרים, על פי איכה א 7.
- שורה 33: **ושפחה כעורה**: המוסלמים באו להתיישב בשכונה היהודית במקום היהודים שגורשו או ברחו מפני הפורעים.
- שורה 34: **בית תפלה**: בתי הכנסת; **היכל הקדש**: ארון הקדש שבו מונחים ספרי תורה.
- שורה 35: **נויה ושכלולה**: הפאר וההדר של הקהילה; **כמו מתבן הדש**: על פי

- ישעיה כה 10.
- שורות 36-37: מועד שבת: ימי החסד של הלוח העברי הפכו לימי אבל בתוצאה ממעשי הפורעים.
- שורה 38: חסרה חכמת סופרים: על פי המימרא "קנאת סופרים תרבה חכמה"; נסרחה ואבדה: התבטלה, על פי ירמיה מט 7: "אבדה עצה מבנים נסרחה חכמתם".
- שורה 40: בזקים אסורים: על פי איוב לו 8; חנו בחרדה: מדרש שמות, על פי במדבר לג 24.
- שורה 41: אנשים של צורה: בעלי עמדה בהנהגת הקהילה, מלשון חז"ל.
- שורה 42: אמונים: עוגים ומפונקים, על פי איכה ד 5.
- שורה 43: שני עם עדנים: מלבושים יקרי ערך ומעדנים; סחבות: מלשון חז"ל, בגדים בלויים וקרועים.
- שורה 44: צועקים כיענים: על פי איכה ד 3.
- שורה 45: מרוב פחד מורא: היהודים היו נתונים לטרור.
- שורה 46: כל כבודה בת מלך פנימה: נשות הקהילה החסודות, על פי תהלים מה 14.
- שורה 47: ביד זר לכודה: נשים יהודיות נלקחו בשבי.
- שורה 48: ודמעתה יורדה כמים לא דמה: הבכי של בני הקהילה אינו נפסק, על פי ירמיה יג 17; איכה ג 49.
- שורה 49: והיא גולה סורה: על פי ישעיה מט 21; מקינוי וסתירה: נשים אלה אסורות היו על בעליהן בגלל חשש לאינוסן בידי הגויים, על פי כתובות ט, א: "אין האשה נאסרת על בעלה אלא על עסקי קנוי וסתירה"; קנוי: קנאה של הבעל לאשתו; סתירה: הסתרות והתחבאות לשם עיסוקים מגונים.
- שורה 51: לזרים נבעלים: הפורעים אנסו בחורות יהודיות; ויהיו לשמצה: יצא להן שם רע, על פי שמות לב 26.
- שורה 52: במקום שיר מעלות במ נבלה נעשה: במקום שירי השבח וההלל שנוהגים להרעיף על הבחורות ועל הכלות, אלה איבדו את כבודן וכבוד משפחתן; במ נבלה נעשה: על פי בראשית לד 7 ומקורות רבים נוספים.
- שורה 53: תקרא מר ל': על פי שילוב מקורות שונים.
- שורה 54: אבכה ולא אדמה: לא אפסיק לבכות על מצב ההרוגים והמתים המוטלים בלא קבורה; אדמה: אפסיק, על פי איכה ג 49: "עיני נגרה ולא תדמה".
- שורה 55: כאילים עורגים: על פי תהלים מב 2.

- שורה 56: לחורב מוצגים: על פי ירמיהו לו 30: "לחורב ביום ולקרה בלילה".
- שורות 56-57: להם סורו טמא קוראים: על פי איכה ג 12; צר ירה אבן כמטרא: על פי שמואל א ב 20.
- שורה 59: וכל פה נואמת: מין נקבה לתיבה פה מסיכות של חריזה; נואמת: שרה.
- שורה 60: בשמחת דת אמת: בטקסים היהודיים של מעגל החיים.
- שורה 61: דרכה נסתרה: איברה את כל עולמה, על פי ישעיה מ 27; איוב ג 23.
- שורה 62: יפעתה: יופייה והדרה של הקהילה; על פי יחזקאל כח 7, 17.
- שורה 65: ומנחה טהורה: על פי מלאכי א 11.
- שורה 66: ביום ערו עד היסוד בה: ביום שהחריבו את השכונה היהודית, על פי תהלים קלז 7.
- שורה 67: מטמונים נסתרו נגלו לעין אויבה: הפורעים ידעו שהיהודים הסתירו חלק מרכושם במחבואים והטמינו אותם בתוך הקירות או מתחת לאדמה, ולכן הרסו את הקירות והפכו את הרצפה כדי לגלות את האוצרות.
- שורה 68: נפוצו נזורו אחור: בני הקהילה התפזרו לכל עבר מפחד הפורעים, על פי ישעיה א 4.
- שורה 69: ממתקה למרה: מדרש שמות, על פי במדבר לג 29.
- שורה 70: מכל פלך ומחוז: מכל עבר ומכל המקומות במרוקו באו יהודים לבקר ולשהות בקהילת מכנאס.
- שורה 71: ושומעה הולך: על פי אסתר ט 4; שלומה יבקשו: על פי יחזקאל ז 25; תהלים לד 15.
- שורה 72: איך תפארתה השליך אל: על פי איכה ב 1.
- שורה 73: היתה להם זרא: על פי במדבר יא 20; ביום אף בה חרה: על פי מקורות מקראיים רבים.
- שורה 74: למענך עשה: מלשון התפלה – "למענך עשה ולא לנו".
- שורה 76: בזכות נעקד כשה: יצחק אבינו, על פי בראשית כב.
- שורה 77: קבל תורה מסיני ומסרה: על פי פרקי אבות א, א.

רשימת הקיצורים

- אפשטיין 1978 = Arnold L. Epstein, *Ethos and Identity: Three Studies in*
Ethnicity, London 1978
- גירץ 1957 = Clifford Geertz, "Ethos, World-View and the Analysis of

- Sacred Symbols”, *The Antioch Review* 17, 4 (1957), pp. 421–437
- Oswald Ducrot, “Esquisse d’une théorie polyphonique de l’énonciation”, *Le dire et le dit*, Paris 1984, pp. 171–233
- Ruth Amossy, *La présentation de soi: Ethos et identité verbale*, Paris 2010
- פגיס 1968 = דן פגיס, “קִינּוֹת על גזירות קִינּוֹת קנ”א בספרד”, תרכיץ לז, ד (תשכ”ח), עמ’ 373–355
- קול תחינה 1990 = יעקב לוי (עורך), קול תחינה החדש: תפלות תשעה באב, ירושלים תש”ן
- רסטייה 2009 = François Rastier, *Sémantique interprétative*, Paris 2009
- שיטרית 1994 = יוסף שיטרית, השירה הערבית היהודית שבכתב בצפון-אפריקה: עיונים פואטיים, לשוניים ותרבותיים, ירושלים תשנ”ד
- שיטרית 1999 = יוסף שיטרית, פיוט ושירה ביהדות מרוקו: אסופת מחקרים על שירים ועל משוררים, ירושלים תשנ”ט
- שיטרית 2007 = Joseph Chetrit, *Diglossie, hybridation et diversité intra-linguistique: études socio-pragmatiques sur les langues juives, le judéo-arabe et le judéo-berbère*, Paris–Louvain 2007
- שיטרית 2008 = יוסף שיטרית, “שני שירים חדשים מסוגת המטרוז על פרעות הסולטאן מולאי יזיד ביהודי מרוקו (1790–1792)”, בין עבר לערב 4 (תשס”ח), עמ’ 141–127
- שיטרית תשס”ח–תשס”ט = יוסף שיטרית, “סוציו־פרגמטיקה של הטקסט ולכידותו: מרחבים, מרצפים, מעגנים ומחברים”, העברית ואחיותיה ח–ט (תשס”ח–תשס”ט), עמ’ 82–9
- שיטרית 2009 = יוסף שיטרית, לְשׁוֹן וּמְאַגְרִיָּה לְשׁוֹן וּמְאַגְרִיָּה; מחקרים סוציו־פרגמטיים בערבית היהודית בצפון אפריקה ובמרכיב העברי שבה: כתבות, שירים, סיפורים ופתגמים, ירושלים תש”ע
- שיטרית 2015 = יוסף שיטרית, “עיון סוציו־פרגמטי בשיר ערבי־יהודי על פרעות מולאי יזיד ביהודי תאפילאלת (1790–1792)”, דמתה לתמר: לכבוד תמר אלכסנדר־פריזר, בעריכת א’ פאפו ואחרים, ב, באר שבע תשע”ה, עמ’ 775–